

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

**2024/6-SON
ILOVA TO'PLAM**

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

С.Неъматжан, О.А.Акбаров, З.Ш.Нуридинов	
Коммуникативные качества речи	742
М.Т.Абдулаттоев	
О'zbek tilining funksional sintaksisi masalalari	746
А.Р.Косимов	
Формирование компетенций в изучении русского языка	750
Н.А.Қўлдасhev	
Ijtimoiy muloqotda o'zbek tilidan foydalanilish	754
X. Sharifiddinov	
Aforizm – falsafiy mushohadalar ifodasi	757
А.Г.Муҳиддинов	
Нейросемантические механизмы идентификации новшества	760
М.А.Хусанова	
О'zbek tilshunosligida idiosil antropotsentrik yondashuv mahsuli sifatida	765
Е.И.Ибрагимова	
Аксиологик bahoning uslubiy xususiyatlari	768
Z.M.Sobirova	
Нейropsixolingvistik konsepsiyalar	771
G.Sh.Kaxxorova	
Til tizimida yordamchi so'zlarning o'rni va vazifalari	776

UO'K: 811.512.133`367

O'ZBEK TILINING FUNKSIONAL SINTAKSISI MASALALARI

ВОПРОСЫ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СИНТАКСИСА УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

QUESTIONS OF FUNCTIONAL SINTAX OF THE UZBEK LANGUAGE

Abdupattoyev Muhammadtohir Tojimatovich

Farg'ona davlat universiteti, filologiya fanlari doktori (DSc) professor

Annotatsiya

Maqolada jahonda funksional tilshunoslikning yuzaga kelishi, shakllanishi va rivojlanishi haqida ma'lumot berish bilan birga, o'zbek tilshunosligida funksional lingvistika bo'yicha amalga oshirilishi lozim bo'lgan tadqiqotlar bo'yicha yo'nalishlar ko'rsatib o'tilgan. Jahon tilshunosligida keyingi yillarda tilni nafaqat aloqa-aralashuv vositasi sifatida o'rganish, balki ta'sir etish vositasi sifatida ham o'rganish ommalashdi. Endi lisoniy birliklarning nafaqat kommunikatsiya jarayonidagi ishtiroki, balki ularning ma'lum bir vazifa uchun xoslanishi – funksionallashuvi masalalarini o'rganish kun tartibiga chiqdi. Ularning funksional imkoniyatlarini tadqiq etish har tomonlama, atroflicha va turli aspektlarda amalga oshirilmoqda. Bunday vositalarni funksional yondashuv asosida o'rganish nutqning shakllanish jarayonini, fikr ifodalashning tasviriy vositalarini baholash, leksik va frazeologik birliklarning vazifalarini, nutq birliklarining sintaktik-stilistik xususiyatlarini aniqlash imkoniyatini beradi. Shu ma'noda sintaktik birliklarning ham funksional imkoniyatlarini baholash imkoniyati tug'iladi. Bugungi kunda dunyo tilshunosligida olib borilayotgan tadqiqotlar, jumladan, funksional sintaksis doirasida amalga oshirilayotgan izlanishlar soha rivojida alohida amaliy ahamiyatga ega. Shuningdek, o'zbek tili funksional sintaksisining umumiy masalalari yoritilgan.

Аннотация

В статье представлены сведения о возникновении, становлении и развитии функциональной лингвистики в мировой лингвистике, а также направления исследований, которые следует проводить в узбекском языкознании по функциональной лингвистике. В последние годы в мировой лингвистике стало популярным изучение языка не только как средства общения, но и как средства воздействия. Сейчас на повестке дня изучение не только участия языковых единиц в процессе общения, но и их специализации – функционализации под определенную задачу. Исследование их функциональных возможностей проводится комплексно и в различных аспектах. Изучение таких средств на основе функционального подхода дает возможность определить процесс формирования речи, изобразительные средства выражения мысли, функции лексических и фразеологических единиц, и синтаксико-стилистические особенности речевых единиц. В этом смысле можно оценить и функциональные возможности синтаксических единиц. Сегодня исследования, проводимые в мировой лингвистике, в том числе в рамках функционального синтаксиса, имеют особое практическое значение в развитии этой области. Также освещены общие вопросы функционального синтаксиса узбекского языка.

Abstract

The article presents information about the emergence, formation and development of functional linguistics in world linguistics, as well as areas of research that should be carried out in Uzbek linguistics in functional linguistics. In recent years, the study of language not only as a means of communication, but also as a means of influence has become popular in world linguistics. Now on the agenda is the study of not only the participation of linguistic units in the communication process, but also their specialization - functionalization for a specific task. The study of their functionality is carried out comprehensively and in various aspects. The study of such means on the basis of a functional approach makes it possible to determine the process of speech formation, visual means of expressing thoughts, and the functions of lexical and phraseological units. and syntactic and stylistic features of speech units. In this sense, one can evaluate the functional capabilities of tactical units. Today, research carried out in world linguistics, including within the framework of functional syntax, is of particular practical importance in the development of this area. General issues of the functional syntax of the Uzbek language are also covered.

Kalit so'zlar: funksionalizm, funksionallik, funksional imkoniyat, kommunikatsiya, funksional tilshunoslik, funksional grammatika, funksional sintaksis, sintaktik qurilma, sintaktik munosabat, sintaktik paradigma.

Ключевые слова: функция, функционализм, функциональная возможность, коммуникация, функциональная лингвистика, функциональная грамматика, функциональный синтаксис, синтаксический аппарат, синтаксическая связь, синтаксическая парадигма.

TILSHUNOSLIK

Key words: *function, functionalism, functionality, communication, functional linguistics, functional grammar, functional syntax, syntactic unit, syntactic connection, syntactic paradigm*

KIRISH

Funksionalizm, funksional tahlil va funksional imkoniyat tushunchalari turli fanlar doirasida turlicha talqin etiladi. Funksional imkoniyat tushunchasi antropologiya, fiziologiya, psixologiya fanlarida kuzatilgan yoki kuzatilayotgan belgi-xususiyatlarning yoki organik jonzotlarning turli yashash yoki yashab qolish imkoniyatlarini nazarda tutadi va ma'lum bir sistemadagi o'rni va vazifasidan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, sistemaga kiruvchi elementning barqarorligi, sog'ligi va yashab qolish imkoniyati belgilanadi.

Sotsiologiyada funksionalizm tushunchasi ostida ma'lum bir tizim qismlarining o'zaro aloqadorlik qonuniyatlaridan kelib chiqib, jamiyatdagi barqaror holat, kishilar kayfiyati yoki xalq mentalitetiga xos moslashuvchanlik imkoniyatlarini o'rganish nazarda tutiladi. Shundan kelib chiqqan holda, sog'lom yoki nosog'lom muhitdagi shaxsning yoki jamiyatning o'zligi ("men") va uning shu sharoitga moslashish imoniyati tadqiq etiladi.

Tilshunoslikda esa funksionalizm tushunchasi keng qamrovli bo'lib, til sistemasidagi barcha lisoniy birlik va vositalarning inson nutqidagi shakliy-vazifaviy imkoniyatlarini o'rganishni nazarda tutadi. Bunda til sistemasiga kiruvchi birliklarning nutq tarkibidagi kommunikativ va badiiy-estetik vazifasi, birliklarning o'zaro bir-biriga munosabati, nutq muallifi fikrini tinglovchiga yetkazish jarayonidagi imkoniyatlari nazarda tutiladi. Bunda, albatta, ma'lum bir birlikning nutq sistemasi yoki matn ichidagi funksional imkoniyatlari o'rganiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Funksionalizm va funksionallik tushunchalari jahon tilshunosligining turli lingvistik maktablarida lisoniy birliklarning nutq tarkibidagi kommunikativ vazifasini o'rganish jarayonida paydo bo'ldi. Endi tadqiqotchilar diqqati lisoniy birliklarning nutqni shakllantirishdagi o'rniga emas, balki lisoniy birliklarning aynan bir nutqiy jarayonda nima uchun qo'llanilganligi, nutqning kommunikativ vazifasining yuzalanishida qanday vazifa bajarayotganligi va ma'lum bir lisoniy birlikning funksional imkoniyatlarini o'rganishga qaratildi. Natijada jahon tilshunosligida funksional tilshunoslikning qator maktablari yuzaga keldi. Mazkur yo'nalishning shakllanishi va rivojlanishida I.A.Boduena de Kurtene, A.A.Shaxmatov, K.S.Aksakov, A.A.Potebnya, A.M.Peshkovskiy kabi taniqli tilshunoslarning xizmatlarini alohida ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiqdir [1,565-566].

XX asr jahon tilshunosligi, jumladan, Yevropa va rus tilshunosligida olib borilgan juda ko'p tadqiqotlar turli darajalarda lisoniy birliklarning funksional imkoniyatlarini o'rganishga qaratilganligi bilan tilshunoslarning diqqatini o'ziga torta boshladi. Bunday tadqiqotlarning natijasi sifatida Jeneva (SH.Balli), Praga (A.Matezius), Kopengagen (S.Kuno) funksional maktablari yuzaga keldi [2,90].

NATIJA VA MUHOKAMA

Rus tilshunosligida lisoniy birliklarning funksional imkoniyatlarini o'rganish borasida juda ko'p va diqqatga sazovor ishlar amalga oshirildi. Bu borada rus tilshunosligida olib borilgan tadqiqotlar bo'yicha umumlashtiruvchi sharhiy ma'lumotlarni V.Z.Demyankovning "Функционализм в зарубежной лингвистике конца XX века" monografiyasidan olish mumkin [3,47].

O'zbek tilshunosligida tilimizning funksional imkoniyatlariga bag'ishlanga dastlabki monografik tadqiqot sifatida N.Turniyozov va I.Turniyozovalarning "Funksional sintaksisga kirish" ilmiy risolasini ko'rsatish mumkin [4,114]. Risolada mualliflar lisoniy birliklarning funksional tadqiqiga bo'lgan ehtiyojdan kelib chiqib: «funksiya» termini tilshunoslikda turlicha tushuniladi, zero, til unsurlarining grammatik, semantik, formal-sintaktik funksiyalari mavjudki, ularning har biri

alohida monografik tadqiqotlarga asos bo'la oladi. Masalan, an'anaviy tilshunoslikda hozirgacha til unsurlarining grammatik /sintaktik/ funksiyalari tarzida, garchi mantiqiy va semantik qoidalarga asoslangan bo'lsa-da, gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklari o'rganilib kelindi va bu mavzuda qator monografik tadqiqotlar qilindi. Til unsurlarining semantik funksiyalari ham, shubhasiz, mantiqiy g'oyalarga tayanadi. Bunga propozitsiya, presuppozitsiya, predikat, subyekt, argument va h. k. kabi tushunchalar talqini bosh mezon sanaladi. Ko'rinadiki, yuqorida eslatib o'tilgan har ikki yo'nalishda ham til hodisalari talqini mantiqiy tushunchalar doirasida o'rganiladi, ularda sof lingvistik tushunchalar hukmron emas. Albatta, semantik sintaksisning yo'rig'i boshqa. Chunki semantika va mantiqni ayri tushunish qiyii. Biroq til unsurlarining

an'anaviy tilshunoslikda o'rganilayotgan funksiyalari, masalan, ega, kesim, aniqyaovchi, to'ldiruvchi, hol kabilarning sof lingistik tushunchalar emasligi so'nggi paytlarda ko'pgina tilshunoslarni qoniqtirmayotganini, bunga fransuz tilshunosi, Praga tilshunoslik maktabining nufuzli vakillaridan biri A. Martine tomonidan ilmiy asoslangan funksional tahlil nazariyasini misol keltirish mumkin"ligini alohida ta'kidlab o'tadilar. Darhaqiqat, bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, bugungi kunda yuqoridagi kabi masalalar tilshunoslikning kun tartibidagi dolzarb muammolardan biri sanaladi.

Ana shu dolzarbliktan kelib chiqib, aytish mumkinki, jahon tilshunosligida keyingi yillarda tilni nafaqat aloqa-aralashuv vositasi sifatida o'rganish, balki ta'sir etish vositasi sifatida ham o'rganish ommalashdi. Endi lisoniy birliklarning nafaqat kommunikatsiya jarayonidagi ishtiroki, balki ularning ma'lum bir vazifa uchun xoslanishi – funksionallashuvi masalalarini o'rganish kun tartibiga chiqdi. Ularning funksional imkoniyatlarini tadqiq etish har tomonlama atroficha va turli aspektlarda amalga oshirilmoqda. Bunday vositalarni funksional yondashuv asosida o'rganish nutqning shakllanish jarayonini, fikr ifodalashning tasviriy vositalarini baholash, leksik va frazeologik birliklarning vazifalarini, nutq birliklarining sintaktik-stilistik xususiyatlarini aniqlash imkoniyatini beradi. Shu ma'noda sintaktik birliklarning ham funksional imkoniyatlarini baholash imkoniyati tug'iladi. Bugungi kunda dunyo tilshunosligida olib borilayotgan tadqiqotlar, jumladan, funksional sintaksis doirasida amalga oshirilayotgan izlanishlar soha rivojida alohida amaliy ahamiyatga ega.

Jahon tilshunosligida lisoniy birliklar tadqiqiga funksional yondashish natijasida tilshunoslikda "funktional fonetika", "funktional leksika", "funktional morfologiya", "funktional sintaksis" atamalari paydo bo'ldi, bu atamalar nutq tizimida lisoniy birliklarning funksional xususiyatlarini u yoki bu jihatdan o'rganuvchi sohalarining nomlari sifatida e'tirof etilmoqda.

Hozirgi Yangi O'zbekiston sharoitida ham ilmiy-tadqiqot ishlarini yanada rivojlantirish, "o'zbek tiliga oid barcha ilmiy, nazariy va amaliy ma'lumotlarni o'zida jamlagan elektron ko'rinishdagi o'zbek tili milliy korpusini yaratish choralari ko'rish" [5] masalasi dolzarb bo'lib turibdi. Bu esa o'z navbatida tilshunoslarning zimmasiga o'zbek tili bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar doirasini yanada kengaytirish, jahon ilmiy-tadqiqot standartlari asosida o'zbek tilining keng ifoda imkoniyatlarini ko'rsatib berish vazifasini yuklaydi. Tilimiz milliy grammatik qurilishining to'g'ri talqini, jumladan, funksional grammatika asoslarini yaratish milliy mafkura va g'oyalarimizning ravnaqi uchun eng muhim omillardan biridir. Shuning uchun ham, funksional sintaksis masalalari va nutq muammolarini, sistemaviy tadqiqotlar doirasida o'rganish orqali muammoning nazariy jihatlarini to'liq asoslash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Funktional sintaksis doirasida sintaktik qurilmalarning kommunikativ, kognitiv, shakliy-vazifaviy va hissiy-ta'siriy funksiyalarini tadqiq etish bugungi kunning asosiy masalalaridan biri hisoblanadi. Sintaktik butunliklarga xos keng ko'lamlilik, ifoda imkoniyatlarining salmoqliligi ularni funksional yondashuv asosida o'rganish zaruratini keltirib chiqaradi.

Ma'lumki, sintaktik sathning o'rganish obyekti sifatida uch asosiy birlik e'tirof etib kelinmoqda: so'z birikmasi, gap, matn. Shunga ko'ra, ya'ni tekshiruv obyektidan kelib chiqib, sintaksisning uch turi (yo'nalishi) ko'rsatib o'tiladi: a) so'z birikmasi sintaksisi; b) gap sintaksisi; v) matn sintaksisi. Shundan kelib chiqib, aytish mumkinki, funksional sintaksis tadqiqotlarida ham ana shu uch sintaktik birlikning funksional imkoniyatlariga e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Bundan tashqari, sintaktik birliklarga funksional yondashuvda sintaktik sath birliklarining o'ziga xos iyerarxiyasiga ham alohida diqqat qaratish maqsadga muvofiqdir. Zero, tilning har qanday belgisi ham o'zining aniq mazmuni va funksiyasiga faqat ma'lum bir gap doirasida ega bo'lar ekan, u, so'zsiz, bu jarayonda o'ziga nisbatan kattaroq boshqa bir belgining tarkibiy qismi bo'lib keladi. Shunday ekan, sintaktik sathning ichki iyerarxiyasi, ya'ni so'z birikmasining gap ichidagi, gapning esa matn tarkibidagi funksional imkoniyatlarini o'rganish funksional sintaksisning birlamchi vazifasi sifatida belgilanishi maqsadga muvofiqdir.

"...tilning har bir birligi shakliy butunligini o'zi tegishli bo'lgan birliklar guruhi doirasida oladi, masalan, fonema fonologiya doirasida, morfema va so'z morfologiya doirasida va hokazo. Biroq ularning ma'nolari o'zlari tegishli bo'lgan guruhlar doirasida emas, balki bu guruhlar doirasiga nisbatan kengroq va kattaroq obyektlarda aniq ifodasini topadi" [6,45]. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, har bir katta lisoniy birlik o'zidan kichik birlik uchun kontekst vazifasini bajaradi. Sintaksis til sathlari orasidagi eng oliy sathdir. Shuning uchun ham tilning kichik birliklari faqat shu sathdagina, ya'ni, uning birliklari hisoblangan so'z birikmasi, gap va matnda o'zlarining to'liq funksional

TILSHUNOSLIK

imkoniyatlarini yuzaga chiqaradilar. O'z navbatida so'z birikmasining funksional imkoniyatlari gap doirasida, gapning funksional imkoniyatlari matnning semantik strukturasi yuzaga chiqadi. Sintaktik birliklarning funksional tahlilida tadqiqotchidan ana shu jihatlarga e'tibor qaratish talab etiladi.

XULOSA

Matn orqali ifoda etilayotgan informatsiya lisoniy birliklar vositasida tinglovchiga (o'quvchiga) o'ziga xos tarzda yetkaziladi. Bu jarayonda kontekst yoki nutqiy vaziyat nutqning tushunarligini ta'minlovchi birinchi mezon bo'lsa, nutq muallifining so'z boyligi, bayon qilinayotgan mavzu doirasidagi bilimi, nutqiy mahorati kabi nutq diskursi tarkibiga kiruvchi elementlar kommunikatsiya jarayonidagi ikkinchi mezon hisoblanadi. Shu tarzda quyidagilar nutq orqali ifoda etilayotgan fikr manbasi sifatida doimo ishtirok etadi: 1) matn (nutq)ning lisoniy (lisoniy birliklari va vositalari) tarkibi; 2) kontekstdagi oldindin ma'lum bo'lgan (masalan, fikr Ahmad haqida ketayotgan bo'lsa, so'zlovchi uchun ham tinglovchi uchun ham Ahmadning oldindin ma'lum bo'lgan belgi-xususiyatlari haqidagi) informatsiya; 3) situatsiya (nutqiy vaziyatga) oid informatsiya; 4) ensiklopedik informatsiya; 5) diskursning informatsiyani uzatuvchi va qabul qiluvchi tomonidan bir xil his qilinuvchi axborot tarkibiga kiruvchi barcha pragmatik elementlari. Shu jarayonda so'zlovchi tomonidan qo'llanilgan lisoniy birliklar eng asosiy informativ birliklar sifatida nutqni shakllantiradi va uning mazmunini ifoda etadi. Ana shu birliklarning nutq tarkibida qanday vazifa bajarishi va funksional imkoniyatlarini o'rganish, bizningcha, funksional sintaksisning markaziy masalalaridan biri hisoblanadi.

Umuman, lisoniy birliklarni funksional sintaksis mezonlari asosida tadqiq etish tilimizning boy ifoda imkoniyatlarini o'rganishda, o'zbek badiiy nutqining sintaktik xususiyatlarini har tomonlama aniqlash va baholashda katta yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Бондарко А. Функциональная грамматика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. С.565-566.
2. Dirven R., Fried V. By way of introduction // Functionalism in linguistics. – A.; Ph.: Benjamins, 1987. С 89-97.
3. В.З.Демьянков Функционализм в зарубежной лингвистике конца XX века. <http://www.infolex.ru>. (Мурожаат санаси 21.07.20203)
4. Турниёзов Н., Турниёзова И. Функционал синтаксисга кириш. Тошкент "Фан". 2003, Б 114.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 20 октябрдаги "Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида" ПФ-6084-сонли Фармони. ("Халқ сўзи" газетаси, 2020 йил 21 октябрь, 221-сон)
6. Бондарко А.В. Лингвистика текста в системе функциональной грамматики. Москва, 2001. С 218.